

Riksintresse för kulturmiljövården

Fogdöns centrala del (D14)

Vårfruberga klosterruin, foto Riksantikvarieämbetet

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Landhöjningen visar ett successivt ianspråktagande av marken från bronsålder fram till yngre järnålder. Krönrösen runt dalgångarna och hållristningar visar på kolonisation av området redan under bronsålder. Områdets stensträngsmiljöer berättar om äldre järnålderns agrara landskap.

Ett stort antal gravfält invid dagens byar berättar tillsammans med runstenskantade vägar om kontinuitet i bebyggelselägen och markanvändning sedan yngre järnålder.

Området visar på en centralbygds framväxt med strategiskt läge. Tuna och Husby samt antalet storhögar visar på framväxten av stormanna klass under yngre järnålder samt en central administration. Ett stort antal strategiskt placerade fornborgar med monumentala lägen och omfattande byggnadsverk. Området visar tydligt på en förskjutning av centralplatsen från Tuna till Husby som har samband med den vikande vattenlinjen, där fornborgarna ligger runt Tuna.

Kyrkan med medeltida målningar, kungsgården och klosteretableringen visar på kungamaktens ställning och kyrkans roll i området. Tegelbruk från medeltid med många välbevarade lämningar som berättar om en medeltida industriell produktion riktad till Strängnäs stift.

Bergshammar säteri med mangård uppbär stora arkitekturhistoriska värden från 1730-talet. Som en kontrast finns den närmast helt unika fallbebyggelse vid Slängstan från 1800-talet som visar på de obesuttnas ställning. Slängstans mycket ålderdomliga fallbebyggelse är unik till sin utformning och representerar mycket stora socialhistoriska värden.

Välbevarade bymiljöer från 1800-talet och tidigt 1900-tal med omfattande byggnadsbestånd med arkitektoniska kvaliteter, t.ex. Hannemyra med sina glasverandor, Östa, Eneby och Rällinge i norr.

Upplevelsevärde

Fornborgarna och deras strategiska placering med siktlinjer emellan, bl.a. Rällinge borg med mycket omfattande byggnadsverk. Fornlämningsmiljön vid Husby med Ingjaldshögen, runstenen och det forna sundet. Det ålderdomliga vägnätet som binder samman by med by kantat av gravfält och runstenar, mest åskådligt i norr mellan Väsby och Rällinge och i väster vid Viby – Hasta.

Kyrkan från 1100-talet med medeltida målningar visar tillsammans med Vårfruberga klosterruin, intilliggande befästning och kungsgården på den administrativa och kyrkliga makten under medeltid. De delvis överväxta tegelbrukslämningarna bildar en spännande miljö som visar på en omfattande, närmast industriell verksamhet under medeltiden.

Bergshammar säteri har mycket stora konsthistoriska värden och i kontrast till denna exklusiva herrgårdsmiljö finns Slängstans fallbebyggelse som visar på de obesuttnas levnadsvillkor.

Jordbrukslandskap är präglad av 1800- och 1900-talets drift och illustrerar tillsammans med välbevarade gårdar och byar, t.ex. Hannemyra och Östa ett äldre jordbrukslandskap med pastoral prägel.

Bruksvärde

Jordbrukslandskap. Attraktiv lantlig boendemiljö med genuin prägel.

Området har flera pedagogiska och turistiskt attraktiva miljöer som erbjuder stora upplevelsevärden och som skulle kunna tillgängliggöras i än större utsträckning än vad som är fallet idag.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det ska vara möjligt att förstå och uppleva de delar som tillsammans visar på områdets ställning som centralbygd, d.v.s. fornborgarna, Tuna, Husby, större gravfält och de runstenskantade vägarna.

Fornlämningarnas nära samband med den historiska bebyggelsen som ett uttryck för den långa kontinuiteten ska kunna fortsätta att upplevas. Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML. Vårdade och skyltade fornlämningar, fornborgar och gravfält i anslutning till bl. a. Ingjaldshögen, Vårfruberga klosterruin och Rällinge fornborg ska fortsätta att vara tillgängliga.

Markslagets långa kontinuitet med öppen, odlad, inägomark och omgivande utmark med kontrasterande hagmarker och skogsklädda höjder ska bevaras. Landskapets kulturhistoriska komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Områdets ålderdomliga, terränganpassade vägnät med runstenar och grusbeläggning ska vara möjligt att bruka och uppleva.

Områdets byar och gårdar med deras omgivande jordbrukslandskap, storskaligt i de stora dalgångarna och småskaligt i norr och i väster ska bevaras. Välbevarade, ålderdomlig bybebyggelse vid Hannemyra med glasverandor, Östa, Eneby och Rällinge ska bevara sin karaktär och underhållas.

Bergshammar herrgård med stora konsthistoriska värden ska bevaras. Omgivande miljöer med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas.

Det innebär att:

- Den öppna jordbruksmarkens skalmässiga karaktär i norr respektive söder ska bevaras.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och åker odlas. De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrka, byar, torp och fallbebyggelse ska inte rivras eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.

- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.
- Vägnätets sträckningar och beläggning ska inte förändras.
- Fornlämningarna ska bevaras enligt KML.

Beskrivning

Naturgeografi

Stora öppna dalgångar i de centrala delarna av socknen med haglandskap på de omgivande moränhöjderna. Norra delen präglas av ett småbrutet landskap med uppodlade lerjordar med mellanliggande moränhöjder med hagmark alternativt beväxta med skog.

Dagens landskapsbild

Den centrala delen domineras av två större uppodlade lerslätter med byar och gårdar som framträder med stora ekonomibyggnader synliga på långt håll i det öppna landskapet. Det är här vi finner sockencentrum med kyrka och de största gårdarna i området på framträdande platser i landskapet. Runt de centrala odlings-slätterna finns ett mer småbrutet landskap med mindre åkrar, små höjder och åkerholmar växelvis med hagmarker. I detta område finner vi även de mer ålderdomliga vägsträckningarna.

Dagens brukande

Aktivt jordbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

I den stora öppna dalgången runt kyrkan domineras bebyggelsen av stora byar med oskiftade byar som ligger kvar på den historiska bytomten med välbevarade bystrukturer, rikt och varierat byggnadsbestånd som ofta är i gott skick med autentisk prägel. Bland dessa märks bl.a. Rällinge i norr, Hannemyra med sina karaktäristiska glasverandor, Östa, Eneby och Husby. Den nordöstra delen präglas av välhållna små gårdar i ett mer småskaligt varierat landskap. De stora byarna i det storskaliga landskapet och de mindre gårdarna i det småbrutna landskapet bidrar till områdets autenticitet som ett långvarigt hävdad jordbrukslandskap. Söder om kyrkan ligger en nyuppförd herrgårdsbyggnad från 2009.

I väster ligger säteribildningen Bergshammar med mangård från 1730-talet omgiven av flyglar med stora arkitekturhistoriska värden. Byggnaden har hämtat drag från den samtida franska arkitekturen. Vid sidan om corps de logi finns en ekonomigård med stora ekonomibyggnader från sent 1800- och tidigt 1900-tal. Som kontrast till denna ståndsmässiga miljö finns den underlydande fallbebyggelse vid Slängstan. Slängstan omfattar småskalig bebyggelse av mycket ålderdomlig prägel med helt unik karaktär av mycket små, pyntade stugor. De uppvisar stor detaljrikedom, bl.a. i fina verandor och fönsterfoder. Sentida inslag i området är alltså få, i området finns något enstaka nybyggt mindre hus.

Historiska skikt

Bronsålder – dåtidens fjärdlandskap fullkoloniserades vilket kommer till uttryck i ett stort antal krönrösen och hållristningar på höjderna runt de vattenytor som präglade dalgångarna vid denna tid. I området finns även skärvstenshögar vid Hasta.

Järnålder – Stensträngsmiljöer i anslutning till fornlämningar från järnåldern. Dagens bebyggelseenheter etableras vilket kommer till uttryck i ortnamnsklick, -sta-namn, och i ett stort antal ensamliggande gravar samt mindre gravfält nära dagens by-/gårdstomter. Fornborgar runt Tuna med siktlinjer mellan dessa, Rällinge fornborg är en av de mer spektakulära utmed Mälaren. Tuna var centralplats före Husby. Vägnätet etableras under järnålder, många runstenar invid vägarna, bl.a. vid Stora Väsby och Rällinge.

Yngre järnålder – Ett flertal storhögar och många gravfält med högar över hela området, unik miljö invid Husby med Ingjaldshögen vid vadställe med runsten.

Medeltid – Fogdö kyrka från 1100-talet med medeltida målningar, kloster invid kyrkan som flyttar till Kungsberg där Vårfruberga kloster anläggs. Tegelbruk invid Kungsberg med många välbevarade anläggningar och utskeppningskaj. Befästningsanläggning invid Kungsberg från 1200-talet som överges för klostret anläggs.

1500-tal – Klostret stängs av Gustav Vasa.

1600-tal -säteribildningen Berghammar med arkitekturhistoriskt värdefull bebyggelse från 1730-tal.

1800-talets skiften berör odlingsmarken så att den sammanförs till större åkerstycken, ängen odlas upp i dalgångarnas lägre delar. Merparten av bytomterna förblir oskiftade. Den nordöstra delen av området, runt gårdarna Stora Väsby och Stora Vik uppvisar ålderdomliga drag och ett mer småbrutet landskap som verkat konserverande avseende indelning i hagmark och mindre åkerstycken.

1900-tal – jordbruksbygd, militärt övningsområde från Husby och söderut som inneburit att få sentida exploateringar skett i området. Området har bevarat bebyggelsesdrag från sent 1800-tal till tidigt 1900-tal och en övergripande landskapsbild från mitten av 1900-talet.

Värdetext 1987

Fogdöns centrala del: Jordbruksbygd av 1800-talskaraktär med välhållna gårdar och byar. Bergshammars säteri med mangård från 1730-talet, Hanemyra oskiftade bykärna. Fogdö medeltida kyrka, Vårfruberga klosterruin m.m.

Historiska näringar

Medeltida tegelbruk vid Kungsberg från vilket man tagit tegel till domkyrkan i Strängnäs. Ovanligt välbevarade tegelbrukslämningar med många spår som alljämt finns kvar i terrängen. Jordbruk.

Kommunikation

Äldre vägnät som binder samman by med by kantat av gravfält och runstenar.

Hamn vid Kungsbergs tegelbruk

Samhällsfunktioner

Centralort vid Tuna, Husby

Kungsgård vid Kungsberg

Medeltid Kloster vid Vårfruberga.

Sockencentrum vid kyrkan.

Militärt övningsfält från Husby och söderut.

Makt

Centrala administrativa funktioner från Tuna till Husby kungsgård.

Befästningsanläggning, Vårfruberga kloster.

Vems landskap

Maktens landskap kommer till uttryck vid den tidigmedeltida kungsgården vid Husby, senare vid Kungsbergs kungsgård. Det kyrkliga landskapet är synligt i klosteretableringar först vid Fogdö kyrka sedan Vårfruberga kloster.

Bergshammar säteribildning- adelns landskap

De obesuttna i fallbebyggelse vid Slängsstan

Visuella/ historiska samband

I den centrala delen av bygden ligger byarna på framträdande platser med öppna utblickar över landskapet. Intill bebyggelsen ligger de förhistoriska gravfälten som visar på kontinuiteten bakåt i tiden.

Koppling till naturgeografi

Sambandet mellan kolonisation och landhöjning är tydlig i området. Ovanför bronsålderns strandkant finner man bronsålderns lämningar, d.v.s. på dagens höjder, i det som då var ett fjärdlandskap. Äldre järnålderns stensträngar uppträder längre ner i sluttningarna nära den tidens strandlinje, medan yngre järnålderns bebyggelse återfinns på framträdande platser i dalgångarna som vid denna tid är relativt torrlagda. Bergshammars corps de logi uppfördes på en framträdande höjd med tydligt avstånd till de underlydande bebyggelseenheter.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Fogdöns centrala del (D14)

Socken: Fogdö

Kommun: Strängnäs

Karaktärstyp: Odlingslandskap, centralbygd

Karaktärsord: Krönrösen, hällristningar, fornborgar, ortnamn med – sta och – by, stort antal järnåldersgravfält, ålderdomligt vägnät med runstenar, Tunaenhet, Husbyenhet, Ingjaldshögen, 1100-talskyrka, Vårfruberga kloster, Kungsbergs kungsgård, tegelbruk, säteribildning, Bergshammars corps de logi, torp, Slängstans fallbebyggelse, oskiftade byar, välbevarat byggnadsbestånd, mangårdar med glasverandor

Befintliga skydd

Statligt byggnadsminne & Värdefull fastigheter, Förordning (1988:1229) om statliga byggnadsminnen m.m.

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresse för rörligt friluftsliv 4 kap. 2§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar centralbygden som inkluderar Husby och Ingjaldshögen i öster, Tuna i norr och omgivande förhistoriska miljöer med gravfält, runstensvägar och fornborgar från Viby till Rällinge fornborg och Stora Vik i nordöst. Området omfattar även de intressanta och småskaliga odlingslandskapen i norr och i väster och omfattar därmed fallbebyggelsen vid Slängstan som kan ses som en social motpol till Bergshammars säteri.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder			Fjärdlandskap		Krönrösen, hållristningar Karta m vattennivåer o brå-lämningar
Järnålder	-sta namn och gravfält som indikerar bebyggelselägen Stensträngar som hägnar inägomark		Fjärdlandskap, fornborgar med siktlinjer mellan dessa		Gravfält nära dagens byar, stensträngar. Karta med vattennivåer och fornborgar
Yngre järnålder	Gravfält och ortnamn med by m fl. som indikerar bebyggelse Jordbruk		Sund mellan Vansö och Fogdö Runstenar invid vägarna	Tuna-enhet sedan Husby invid det dåtida sundet	Ingjaldshögen, Storhögar, runstenar vid Husby, Rällinge och Väsby Karta som visar vattennivå, storhögar, runstenar
Medeltid	Fogdö kyrka från 1100-talet, klosteretablering Kungsgård	Tegelbruk	Vägnät med runstenar och som passerar yngre järnåldersgravfält	Vårfruberga kloster Kungsbergs kungsgård	Klosterbebyggelsen, tegelbruket
1500-tal				Klostret läggs ner, Befästningsanläggning	
1600-1700-tal	Säteribildning Bergshammar och torp anläggs			Adelns privilegier, underlydande torpare	Bergshammar vars mangård är från 1730-talet
1800-tal	Välbevarade, oskiftade byar och gårdar Fallbebyggelse vid Slängstan	Ängsmarken odlas upp		Medelstora jordbruksenheter vars bebyggelse ligger kvar som oskiftade byar, de obesuttna i Slängstan	Hannemyra oskiftade by, Rällinge by Slängstan
1900-tal	Välbevarade byar och gårdar som bebos åretrunt. Aktivt jordbruk				